

В. П. Козирева,
кандидат юридичних наук, доцент
А. П. Гаврилішин,
кандидат юридичних наук, доцент

ПРИНЦИПИ ЗМАГАЛЬНОСТІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ РІВНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ КОМЕРЦІЙНОМУ АРБІТРАЖІ

У статті досліджуються принципи змагальності та процесуальної рівності як основні засади судочинства, що регулюють розгляд справ міжнародним комерційним арбітражем. На підставі міжнародних нормативно-правових актів наводяться приклади застосування вищезазначених принципів.

Ключові слова: міжнародний комерційний арбітраж, принцип змагальності, принцип процесуальної рівності.

Постановка проблеми та її актуальність. Міжнародний арбітраж – один з найдавніших засобів мирного вирішення міжнародних конфліктів. Під міжнародним арбітражем розуміють особливу процедуру розгляду і врегулювання міжнародного спору, а також міжнародний орган, який створюється за взаємною згодою сторін для вирішення конкретного спору, спорів визначеної категорії чи взагалі будь-якого спору між сторонами, що домовляються, у випадку їх виникнення. Інститут міжнародного комерційного арбітражу досить тривалий час застосовується в багатьох країнах світу, проте його активне застосування в Україні почалося з 1994 р., коли було прийнято Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» (далі – Закон) [1]. З прийняттям Закону були закладені основні вихідні засади розвитку цього інституту в межах національної правової системи. Відповідно до загальних положень Закону поняття міжнародного комерційного арбітражу розглядається через призму понять «комерційний» та «арбітраж». За загальним правилом, сторони спору можуть розпочати арбітражний процес лише за спільною згодою, яка фіксується в укладеній ними арбітражній угоді [2, с. 21].

На сьогодні діє достатня кількість міжнародно-правових актів, що регулюють арбітражний розгляд. Крім того, створено багато різноманітних органів, які здійснюють цей розгляд, що дозволяє швидко й ефективно, мирним способом вирішувати конфлікти між державами, між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, а також між приватними особами. Водночас є відсутніми у згаданих актах нормативно визначені й закріплені принципи міжнародного

комерційного арбітражу. Наукові розробки з цього питання теж недостатньо розроблені. При цьому можна згадати твердження відомого український вченого В. М. Корецького, який вбачав у цьому бажання деяких держав відволікти увагу від основних демократичних принципів, а також спробу нав'язати свою волю, виражену у внутрішньому праві, іншим державам [3, с. 194].

Аналіз досліджень і публікацій. Про актуальність даної проблеми свідчить дослідження питань загальних засад організації та здійснення правосуддя міжнародних комерційних арбітражних судів цілим рядом вітчизняних та зарубіжних вчених, серед яких М. П. Бардіна, О. В. Брунцева, П. Браше, Г. К. Дмитрієва, Є. Ксенко, А. Д. Кейлін, С. Н. Лебедев, Л. А. Лунц, Ф. Мерлен, Ю. Д. Притика, І. О. Хлестова, Г. А. Цірат, К. Шміттофф, В. Штейнер та багато інших.

Метою даної статті є загальнотеоретичний аналіз процесуальних принципів Міжнародного комерційного арбітражу, якими реалізується розгляд справ.

Виклад основного матеріалу. Міжнародний комерційний арбітраж, як і національні суди, здійснює свою діяльність відповідно до встановлених принципів. Під принципами діяльності арбітражу варто розуміти фундаментальні положення, основні правові закономірності, втілені в юридичних нормах, що регулюють розгляд справ міжнародним комерційним арбітражем. Всі принципи арбітражного судочинства перебувають у тісному зв'язку й у сукупності утворюють систему.

Принцип змагальності. Досвід правового регулювання міжнародного комерційного арбітражу показує, що процесуальні відносини сторін при розгляді

спорів в арбітражі детально не закріплюються. На відміну від державних судів зовсім не обов'язково конкретизувати процесуальні відносини сторін при розгляді спору, достатньо лише окреслити фундаментальне положення, на якому вони повинні базуватися, – принцип змагальності.

Змагальність – це проведення судового процесу, на якому відбувається змагання сторін, тобто боротьба осіб, що беруть участь у судовому процесі. Таке визначення змагальності дозволяє розглядати її з позиції конкуренції осіб, що беруть участь у справі, якщо їхні самостійні дії ефективно обмежують можливість кожного суб'єкта в однобічному порядку впливати на результат арбітражного розгляду. При цьому конкуренція між особами, які беруть участь у справі, обумовлена, по-перше, їх зацікавленістю в результаті арбітражного розгляду; по-друге, протилежністю матеріально-правових інтересів, тобто сутність змагальної стратегії полягає в тому, що кожен учасник акцентує увагу тільки на своїх проблемах та інтересах.

Принцип змагальності в Україні одержав правове закріплення на конституційному рівні, а саме в ст. 129 Конституції України зазначено, «змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості» є однією із основних засад судочинства. Варто визнати, що ця основна ідея поширюється на всі види судочинства. Не є винятком і арбітражне (третейське) судочинство. Так, у ст. 18 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» зазначено, що до сторін повинне бути рівне ставлення, і кожній стороні повинні бути надані всі можливості для викладу своєї позиції.

Арбітражні регламенти надають арбітрам можливість визначати процедуру розгляду справи настільки, наскільки у відповідному регламенті відсутні спеціальні положення. Можливо також, що арбітражний регламент відсилає в питаннях, прямо їм не врегульованих, до відповідних процесуальних норм держави за місцем перебування постійно діючої арбітражної установи. Наприклад, у ст. 28 Закону зазначено, що арбітражний суд вирішує спір згідно з такими нормами права, які сторони обрали як такі, що застосовуються до суті спору. Якщо в ньому не виявлено іншого наміру, будь-яке положення права або системи права будь-якої держави повинно тлумачитись як таке, що безпосередньо відсилає до матеріального права цієї держави.

Умовою реалізації принципу змагальності виступають різні юридичні конструкції, що зачіпають всі стадії арбітражного процесу. Одним із основних

правил змагальності є процесуальна рівноправність сторін, оскільки змагатися у відстоюванні своїх суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів сторони можуть лише при однакових правових умовах з використанням рівних процесуальних засобів. Саме змагальність сторін у сукупності з вимогами сумлінного користування сторонами своїми процесуальними правами і недопущення їхнього зловживання становлять достатню правову базу регулювання процесуальних відносин сторін.

Принцип змагальності являє собою правовий комплекс, відповідно до якого зацікавлені в урегулюванні конфлікту особи вправі реалізувати свої процесуальні права, використовуючи наступні механізми: відстоювати свою позицію в спорі шляхом подання доказів; брати участь у дослідженні доказів; проявляти в процесі розгляду справи ініціативу й активність; приводити доводи у свій захист і відхиляти докази та аргументи протилежної сторони.

Найбільше дія принципу змагальності проявляється в правилах доведення, коли кожна особа, що бере участь у справі, доводить лише ті обставини, на які вона посилається в обґрунтування своїх вимог і заперечень. Зрозуміло, подання доказів має велике практичне значення для результату будь-якого спору. Докази можуть встановлюватися за допомогою таких засобів доказування: а) письмовими й речовими доказами. До письмових доказів відносяться акти, листи, інші документи й матеріали, що містять відомості про обставини, що мають значення для справи. Під речовими доказами розуміються предмети, які можуть служити засобами встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення спору; б) поясненнями сторін та інших осіб, що беруть участь у справі; в) висновками експертів. Призначення експерта здійснюється арбітражем за клопотанням сторін арбітражного розгляду або за власною ініціативою. У силу принципу змагальності склад арбітрів не може обґрунтовувати своє рішення у справі на висновку експерта без надання сторонам можливості заперечити висловлену експертом думку. Порушення цього принципу є підставою для скасування арбітражного рішення; г) свідченнями свідків. Найпоширенішою формою є усні виступи свідків у засіданні, які протоколюються й у такій якості виступають джерелом доказів. Іншою формою показань свідків виступають їхні письмові свідчення, завірені підписом свідка, а в деяких випадках засвідчені нотаріусом.

Слід відзначити, що арбітри вирішують справу в обсязі тих доказів, які представлені сторонами. Принцип волі сторін в оцінці доказів дійсно є відмінною ознакою міжнародного комерційного арбітражу. Крім того, самі арбітри доказів не збирають, вони лише за клопотанням сторін можуть сприяти у витребуванні доказів, що знаходяться в інших осіб, у тому числі й через компетентний державний суд. Наприклад, згідно ст. 43 Регламенту МКАС при ТПП України вступ до арбітражного розгляду допускається тільки за згодою сторін спору. Для залучення до розгляду третьої особи, окрім згоди сторін, потрібна також згода особи, яка залучається. Згода на залучення третьої особи повинна бути виражена у письмовій формі.

Питання доведення в міжнародному комерційному арбітражі, у тому числі правила визначення предмета доказування, кола фактів, що не підлягають доказуванню, вимоги відносної допустимості доказів, порядок збирання, дослідження і оцінки доказів тощо, регулюються національними законами про арбітраж, а також регламентами арбітражних установ. Слід зазначити, що питання доказування й доказів формулюються досить фрагментарно. Наприклад, ст. 24, 25 Закону містить тільки загальні положення, що регулюють процедуру доказування. Вважаємо, що вони недостатньо сформульовані. Дані прогалини нормативного регулювання питань доказування в арбітражному розгляді доповнюються у міжнародних документах рекомендаційного характеру, зокрема в Коментарях ЮНСІТРАЛ щодо організації арбітражного розгляду 1996 р. Незважаючи на те, що Коментарі не встановлюють яких-небудь юридичних вимог, що мають обов'язкову чинність для арбітрів або сторін арбітражного розгляду, їх мета полягає в наданні допомоги арбітрам при прийнятті рішень щодо спорів, в яких своєчасне ухвалення відповідного рішення з організації арбітражного розгляду може бути доцільним. В 2010 р. Міжнародною адвокатською палатою в новій редакції були прийняті Правила доказування в міжнародному арбітражі, положення яких відповідно були внесені в Арбітражний Регламент ЮНСІТРАЛ. Наприклад, особа може бути свідком (в тому числі свідком-експертом) незалежно від того, чи є вона стороною арбітражного розгляду, чи пов'язана вона із будь-якою із сторін яким би не було чином. Змінено і процесуальне становище експертів. До прийняття призначення експерт надає арбітражному суду і сторонам спору відомості про свою кваліфікацію та заяву про безпристрасність та незалежність.

Реалізація принципу змагальності в арбітражному (третейському) судочинстві деякою мірою відрізняється від того, яким чином цей принцип закріплений у державному господарському судочинстві. Це пов'язане з тим, що в державних судах джерелом правового регулювання механізму змагальності сторін є положення, які закріплені в ЦПК і ГПК України, а в арбітражному (третейському) судочинстві як нормативне джерело, за допомогою якого принцип змагальності знаходить своє вираження, є положення, яке встановлене регламентами арбітражних (третейських) судів і договорами, що укладають сторони спору. Як справедливо підкреслює автор, змагальність у третейському судочинстві реалізується без впливу «слідчого» початку, що до деякої міри характерно для цивільного та господарського процесу [4, с. 160].

Принцип процесуальної рівності сторін. По-перше, цей принцип є одним зі специфічних (функціональних) принципів арбітражного (третейського) судочинства, відповідно до якого зацікавлені особи вправі реалізувати свої процесуальні права. Він передбачає, по-перше, визнання за всіма учасниками зовнішньоекономічних правовідносин рівних матеріальних і процесуальних прав. Керуючись принципом рівності сторін, Міжнародний арбітражний суд повинен надати при розгляді спору кожній стороні всі можливості для викладу її позиції щодо захисту прав. Наприклад, ст. 24 Регламенту МКАС при ТПП України передбачає право відповідача пред'явити зустрічний позов або заявити вимогу з метою зарахування за наявності арбітражної угоди, яка охоплює такий позов чи вимогу на рівні з вимогами за первинним позовом, а саме: а) зустрічні вимоги, пред'явлені відповідачем по первісному позові, не повинні виходити за рамки арбітражної угоди, інакше вони не можуть бути розглянуті арбітражним судом; б) строк для подачі зустрічного позову обмежується періодом у 30 днів з дати одержання копії позовної заяви (ч. 2. ст. 21. Регламенту МКАС при ТПП України); в) до зустрічного позову, який повинен бути взаємопов'язаним із первинним, пред'являються ті ж вимоги, що й до первинного позову. Зустрічна позовна заява повинна відповідати ст. 18 Регламенту МКАС при ТПП України.

По-друге, принцип процесуальної рівності сторін надає сторонам однакову можливість звернення за захистом й охороною своїх прав у міжнародний комерційний арбітраж. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 40 Регламенту МКАС при ТПП України будь-яка

сторона до завершення усного слухання справи може без невиправданої затримки змінити чи доповнити свої позовні вимоги або заперечення щодо позову за умови, що таким чином змінені вимоги як і раніше охоплюються арбітражною угодою сторін.

По-третє, даний принцип надає рівні можливості сторонам подати докази. Відповідно до ч. 1 ст. 42 Регламенту МКАС при ТПП України сторони повинні довести ті обставини, на які вони посилаються на підтвердження своїх вимог або заперечень. Докази в арбітраж можуть бути представлені різними способами. Важливу роль для доведення в арбітражному (третейському) процесі грає процесуальне законодавство місця арбітражу. Так, наприклад, у ч. 1 ст. 32 ГПК України встановлено, що доказами в справі є будь-які фактичні дані, на підставі яких господарський суд у визначеному законом порядку встановлює наявність чи відсутність обставин, на яких ґрунтуються вимоги і заперечення сторін, а також інші обставини, які мають значення для правильного вирішення господарського спору.

У зазначеному визначенні термін «докази» варто розуміти і при їх використанні в міжнародному комерційному арбітражі. Як і в державних судах, так і в арбітражному розгляді неприпустиме використання доказів, отриманих з порушенням національного законодавства.

Таким чином, принцип рівноправності має заборону на одержання будь-якою зі сторін судового розгляду процесуальних переваг перед іншою стороною, а також обмеження права однієї з них. Як справедливо відзначає С. А. Курочкін, існує «збалансованість можливостей сторін щодо відстоювання своїх прав у третейському розгляді» [5, с. 126].

Умовами реалізації принципу процесуальної рівності сторін виступають різні юридичні механізми. Вони закріплюються як у міжнародно-правових документах (наприклад, Європейській конвенції 1961 р., Київській Угоді 1992 р. тощо), так і в національних законах про міжнародний комерційний арбітраж, а також у регламентах відповідних арбітражних установ (наприклад, Арбітражному регламенті ЮНСІТРАЛІ 1976 р., Арбітражному регламенті ЄЕК 1966 р., Регламенті МКАС при ТПП України 2007 р.).

Наприклад, в Арбітражному регламенті ЮНСІТРАЛІ 1976 р. принцип рівності сторін проявляється в наступному: за сторонами закріплене право брати участь у судовому засіданні як безпосередньо, так і через представників або користуватися допомогою таких осіб (ст. 4); сторонам надається право вибору як одного арбітра, так і трьох арбітрів

(ст. 6-8); сторонам надається право відводу арбітрів (ст. 9-12); сторонам надаються рівні можливості для викладу своїх позицій (ст. 15); сторонам надається право вибору мови арбітражного розгляду (ст. 17); позивачеві надається право подачі позовної заяви (ст. 18), а відповідачеві – право на заперечення проти позову (ст. 19); сторонам надається право зміни позовних вимог або заперечень (ст. 20); сторонам надається право заяви відводу складу арбітрів (ст. 21); сторонам надається право заявити клопотання про вжиття забезпечувальних заходів (ст. 26); як позивачеві, так і відповідачеві після отримання доповіді експерта надається право бути присутнім і задавати питання експерту. В ході такого засідання будь-яка із сторін може представити свідків-експертів для дачі показань щодо суті спору (ст. 27); сторонам надається можливість відмови від права посилатися на Арбітражний регламент ЮНСІТРАЛІ (ст. 30); сторонам надається можливість узгодження застосовного права (ст. 33); сторонам надається право укладення мирової угоди (ст. 34); кожна зі сторін, повідомивши іншу, вправі просити арбітражний суд дати тлумачення арбітражного рішення протягом 30 днів (ст. 35); кожна зі сторін, повідомивши іншу сторону, може просити арбітражний суд виправити будь-яку допущену в рішенні помилку протягом 30 днів (ст. 36); кожна зі сторін, повідомивши іншу сторону, може просити арбітражний суд винести додаткове арбітражне рішення протягом 30 днів (ст. 37).

Варто мати на увазі, що недотримання складом арбітрів принципу процесуальної рівності сторін може вплинути на реалізацію арбітражного рішення й спричинити несприятливі наслідки для однієї із сторін. Так, відповідно до ст. 34 Закону сторонам надається можливість оспорування арбітражного рішення, якщо одна зі сторін арбітражної угоди не була належним чином сповіщена про призначення арбітра або про арбітражний розгляд, або з інших поважних причин не могла представити свої пояснення тощо. Більш важливим наслідком недотримання рівного відношення до сторін спору є можливість подати заяву про відмову у визнанні та виконанні рішення міжнародного комерційного арбітражу. У відповідності зі ст. V Нью-Йоркської конвенції у визнанні та приведенні до виконання іноземного арбітражного рішення може бути відмовлено: якщо сторони арбітражної угоди недієздатні або ця угода недійсна за законом, якому сторони цю угоду підпорядкували, а при відсутності такої вказівки – за законом, де рішення було винесено; якщо склад арбітражного органу або

арбітражний процес не відповідали угоді сторін або при відсутності такого, не відповідали закону тієї держави, де мав місце арбітраж; якщо рішення ще не стало остаточним для сторін або було скасовано, або припинене виконанням компетентним органом держави, де воно було винесено, або держави, закон якої застосовувався.

Вищенаведені міркування дають можливість зробити такі висновки.

Досліджуючи практику МКАС щодо реалізації принципів змагальності та рівного відношення до сторін, варто звернути увагу на наступне: на прийняття складом арбітрів всіх заходів для забезпечення рівного відношення до сторін (згідно ст. 9 Регламенту МКАС при ТПП України арбітражний розгляд здійснюється на основі змагальності й рівноправності сторін); на надання сторонам всіх можливостей для викладу своєї позиції в справі й захисту своїх інтересів (ч. 3 ст. 9 Регламенту МКАС при ТПП України) сторони і їхні представники повинні сумлінно користуватися належними їм процесуальними правами, не припускати зловживань цими правами та дотримуватися встановлених строків.

На відміну від процедури розгляду спору в державних судах, яка відповідає суворим процесуальним правилам, процедура розгляду в Міжнародному комерційному арбітражі менш формалізована. Сторони арбітражного (третейського) розгляду, а також арбітри мають право діяти на свій розсуд при виборі тих форм і способів, які оптимально дозволяють найбільш справедливо вирішити спір. На практиці це

означає, що Міжнародний комерційний арбітраж в силу принципу змагальності може розглядати спір як усно, так і за поданням письмових документів; як із залученням сторін та їх представників до безпосереднього розгляду, так і без їхньої участі (але, зрозуміло, з їхньої згоди); як з використанням суворо певних засобів доказування, так із залученням максимально широкого кола доказів, що використовуються для правильного розгляду справи.

Література

1. *Про Міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24 лютого 1994 р. № 4002-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 25. – Ст. 198.*

2. *Мальський М. М. Арбітражна угода: теоретичні та практичні аспекти: монографія / М. М. Мальський. – Львів: Літопис, 2013. – 374 с.*

3. *Корецький В. М. Избранные труды: в 2 кн. / В. М. Корецький. – К.: Наук. думка, 1989. – Кн. 2. – 344 с.*

4. *Ярков В. В. Арбітражний процес: підручник / В. В. Ярков. – 4-е вид., перероб. і доп. – М.: Інфотропик Медіа, 2010. – 880 с.*

5. *Курочкин С. А. Третьейское разбирательство гражданских дел в Российской Федерации: теория и практика / С. А. Курочкин. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – 272 с.*

В. П. Козырева, А. П. Гаврилишин

Принципы состязательности и процессуального равенства в международном коммерческом арбитраже

В статье исследуются принципы состязательности и процессуального равенства как основные принципы судопроизводства, регулирующих рассмотрение дел международным коммерческим арбитражем. На основании международных нормативно-правовых актов приводятся примеры применения вышеуказанных принципов.

Ключевые слова: Международный коммерческий арбитраж, принцип состязательности, принцип процессуального равенства.

V. Kozyreva, A. Gavrylishyn

The principles of adversarial procedure and equality in international commercial arbitration

The article investigates the principles of competitiveness and procedural equality as basic principles of justice which govern litigation international commercial arbitration. On the basis of international legal acts are examples of the application of the above principles.

Key words: International Commercial Arbitration, adversarial principle, principle of procedural equality.